

VRIJE BEELDENDE KUNST

DERDE GRAAD KSO

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

september 2006
LICAP – BRUSSEL D/2006/0279/031

VRIJE BEELDENDE KUNST DERDE GRAAD KSO

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

LICAP – BRUSSEL D/2006/0279/031
(vervangt D/1992/0279/074J met ingang van 1 september 2006)
ISBN 978-90-6858-668-8

Vlaams Verbond van het Katholiek Secundair Onderwijs
Guimardstraat 1, 1040 Brussel

Inhoud

Lessentabel	5
1 Beginsituatie	7
1.1 Kiezen voor de derde graad Vrije beeldende kunst.....	7
1.2 Beginsituatie.....	7
2 Algemene doelstellingen	8
2.1 Inleiding.....	8
2.2 Algemene doelstellingen.....	8
3 Algemene pedagogisch-didactische wenken en didactische middelen	9
3.1 Het leerplan.....	9
3.2 De opdrachten	9
3.3 Het atelier	10
3.4 De begeleiding.....	10
3.5 De geïntegreerde proef.....	10
4 Leerplandoelstellingen, leerinhouden, didactische wenken en minimale materiële vereisten	11
4.1 Kunstinitiatie (KV Kunstinitiatie)	11
4.2 Vrije beeldende kunst (KV Vrije beeldende vorming).....	13
4.3 Waarnemingstekenen (KV Waarnemingstekenen)	18
5 Evaluatie	20
6 Leerplanwerking	21
7 Bibliografie	22

Lessentabel

Pedagogische vakbenaming	uren/week		Administratieve vakbenaming
Minimum-maximum	31-36	31-36	
Godsdienst	2	2	AV Godsdienst
Aardrijkskunde	1	1	AV Aardrijkskunde
Frans	2	2	AV Frans
Engels	0-2	0-2	AV Engels
Geschiedenis	1	1	AV Geschiedenis
Lichamelijke opvoeding	2	2	AV Lichamelijke opvoeding
Muzikale opvoeding	0-1	0-1	AV Muzikale opvoeding
Nederlands	3	3	AV Nederlands
Wiskunde	2	2	AV Wiskunde
Kunstgeschiedenis	2	2	AV Kunstgeschiedenis
Vrije beeldende kunst	16-20	16-20	KV Vrije beeldende vorming
			KV Kunstinitiatie
			KV Waarnemingstekenen

Voor deze vakken is het leerplan in deze brochure opgenomen.

1 Beginsituatie

1.1 Kiezen voor de derde graad Vrije beeldende kunst

De derde graad Vrije beeldende kunst richt zich tot jongeren:

- met een uitgesproken belangstelling voor beeldende kunst;
- die een bewuste keuze maken om langs beeldende vorming tot een persoonlijk denken, voelen en handelen te komen;
- die spontaan geneigd zijn zich in beelden uit te drukken;
- die artistiek en creatief geïnteresseerd zijn.

Enkele belangrijke attitudes om het kunstonderwijs te kunnen volgen zijn, een kritische scheppende en verbeeldende ingesteldheid, het streven naar authenticiteit, een doordachte en methodische aanpak en zelfwerkzaamheid.

1.2 Beginsituatie

De leerlingengroep is meestal vrij heterogeen:

- jongeren stromen in via de tweede graad Beeldende en architecturale kunsten kso of Beeldende en architecturale vorming kso. Deze leerlingen hebben al attitudes, kennis en vaardigheden verworven op het gebied van kleur, vormgeving, waarneming en voorstelling.
- jongeren stromen in uit andere studierichtingen en/of onderwijsvormen of volg(d)en Deeltijds kunstonderwijs. De leerlingen worden indien nodig bijgewerkt via inhaallessen en/of gedifferentieerde aanpak.

2 Algemene doelstellingen

2.1 Inleiding

Kunst is een complexe en beweeglijke materie. Vrije beeldende kunst wordt in dit leerplan benaderd met voldoende ruimte voor differentiatie, uiteenlopende werkvormen en individuele begeleiding. Het leerplan laat ruimte voor een dynamische en creatieve aanpak van de leraar en voor het realiseren van samenhang tussen en integratie van de vakgebieden door het lerarenteam en is gedacht vanuit drie vakgebieden: Kunstinitiatie, Vrije beeldende kunst en Waarnemingstekenen.

Het vakgebied Vrije beeldende kunst is gedacht vanuit de verschillende componenten van de beeldende taal. Zowel een disciplinaire benadering via de verschillende ateliers als het verkennen en overschrijden van de grenzen van de disciplines worden beoogd.

Kunstinitiatie en Waarnemingstekenen kunnen integraal deel uitmaken van de disciplines in Vrije beeldende kunst of als vak op zich beschouwd worden.

Op het einde van deze derde graad bezit de jongere de noodzakelijke attitudes, kennis en vaardigheden om door te stromen naar de verschillende opties van de bachelor- en masteropleidingen in de beeldende kunst in het studiegebied Audiovisuele en beeldende kunst van het hoger onderwijs. Jongeren die na de derde graad Vrije beeldende kunst een andere keuze willen maken hebben in deze studierichting voldoende transverabele competenties verworven om eventueel verder te studeren in vormen van hoger onderwijs die niet kunstgericht zijn.

Ook het volgen van specialisatiejaren behoort tot de mogelijkheden. Deze bereiden eventueel voor op toetreding tot de arbeidsmarkt en/of vervullen een brugfunctie tussen de derde graad en het alsnog verder zetten van de studie in het hoger onderwijs.

2.2 Algemene doelstellingen

De studierichting Vrije beeldende kunst beoogt een brede vorming en is niet beroepsgericht. Een onderzoekende, verkennende, experimentele en creatieve beeldende ingesteldheid in de brede context van vrije beeldende kunst wordt wel beoogd.

De jongere ontwikkelt zijn visueel en tactiel bewustzijn en vermogen. Hij leert via het creatief scheppingsproces vorm te geven aan persoonlijke observatie, gevoelens en ideeën, hij leert verantwoordelijkheid nemen en op individuele en sensitieve basis beslissen en waarden kiezen.

De jongere maakt kennis met, begrijpt en hanteert de universele beeldende taal waarmee hij zich beeldend uitdrukt. Hij hanteert deze beeldende taal bij het zoeken naar oplossingen voor de vraagstellingen die zich aandienen in zijn groei naar ruimtelijk bewustzijn. Hanteren van beeldende technieken en tekenvaardigheden zijn geen doel op zich maar staan steeds in relatie tot vorm en inhoud, van proces en product.

3 Algemene pedagogisch-didactische wenken en didactische middelen

3.1 Het leerplan

Het leerplan is geen strak te volgen schema. Het is een kader, een beschrijving van de contouren, dat de mogelijkheid biedt om Kunstinitiatie, Vrije beeldende kunst en Waarnemingstekenen in te vullen. Het laat ruimte voor een dynamische en creatieve aanpak van de leraars, voor een samenspraak tussen de leraar en de leerling, voor een samenhang tussen de vakken, om rekening te houden met de evolutie, interesse en de mogelijkheden van de leerling.

De leerplandoelstellingen, leerinhouden, didactische wenken en minimale materiële vereisten zijn ingedeeld volgens drie vakgebieden:

- Kunstinitiatie (hoofdstuk 4.1);
- Vrije beeldende kunst (hoofdstuk 4.2);
- Waarnemingstekenen (hoofdstuk 4.3).

Deze drie vakgebieden zijn de invalshoeken voor het onderzoek van de beeldende middelen, de beeldende expressiemogelijkheden en het beeldend materiaal. Het vakgebied Vrije beeldende kunst is geschreven rond de basisdisciplines schilderkunst, tekenkunst en grafiek, en beeldhouwen. Andere media of elementen ervan kunnen via uitbreiding aan bod komen.

Kunstinitiatie en Waarnemingstekenen kunnen al dan niet geïntegreerd worden in het vakgebied Vrije beeldende kunst.

3.2 De opdrachten

De doelstellingen worden bereikt via opdrachten die een uitdaging bevatten. Tijdens het uitvoeren van de opdrachten ontwikkelt de leerling zijn sensitiviteit en groeit hij op persoonlijke wijze in competentie: in vaardigheid, kennis en attitude. Deze groei maakt deel uit van zijn wordingsproces en is dusdanig onlosmakelijk verbonden met zijn groei als mens.

Opdrachten zijn zowel gericht op het realiseren van specifieke doelstellingen uit de vakgebieden als op het realiseren van doelstellingen over de vakgebieden heen. De opdrachten worden in groep voorbereid en geëvalueerd door een lerarenteam dat bestaat uit vakspecialisten. Diversiteit in benadering en teamwerk in de omgang met de jongere zijn noodzakelijk. De leraar kleurt de leerinhouden via een persoonlijke en kwalitatieve didactische benadering en methodiek, vanuit de eigen visie op vrije beeldende kunst en binnen het pedagogisch project van de school.

Een opdracht

- is haalbaar qua moeilijkheidsgraad en sluit aan op wat verworven is.
- bevat uitdagende en nieuwe inhoudelijke en vormelijke elementen.
- heeft een bevragend karakter en zet aan tot onderzoek en studie.
- sluit aan bij de persoonlijke interesses en leefwereld van de jongere.
- laat ruimte voor intuïtieve, spontane en individueel gestuurde processen.
- is soms begrensd en soms open wat materiaalgebruik, beeldende middelen en techniek betreft.
- zet er regelmatig toe aan verbanden te leggen tussen de eigen werkzaamheden, het maatschappelijk en cultuurhistorisch gebeuren en kunst.
- speelt regelmatig in op actuele gebeurtenissen.
- kan kaderen in vakoverschrijdend thematisch werk. Bij vakoverschrijdende projectwerking wordt het lessenrooster gedurende een bepaalde tijd doorbroken of wordt er thematisch gewerkt binnen het bestaand rooster.
- kan geheel of gedeeltelijk gerealiseerd worden op buitenschoolse locaties zoals tentoonstellingen, musea, culturele evenementen en tijdens uitstappen of studiereizen.

3.3 Het atelier

De school bepaalt de infrastructurele ordening waarbinnen de opdrachten gerealiseerd worden. Hierbij kan men zich laten leiden door de eigen visie, traditie en specifieke competenties van de leraren. De realisatie van het leerplan in één of verschillende vaklokalen/ateliers is een belangrijk aandachtspunt aangezien dit het organogram is waarbinnen de jongere op een flexibele wijze de opdrachten moet kunnen realiseren en de doelstellingen moet bereiken.

3.4 De begeleiding

De jongere wordt begeleid in het ontdekken en ontwikkelen van zijn talenten, in zijn ontwikkeling als persoon en als deelnemer aan het culturele en maatschappelijke gebeuren. De klemtoon ligt op individuele begeleiding. Voor weinig probleemstellingen in dit leerplan is er slechts één exacte oplossing die vooraf gekend is.

Het is de taak van de jongere om uit vele mogelijkheden tot een creatieve, kunstzinnige en persoonlijke oplossing te komen voor een twee- en/of driedimensionale vraagstelling in de context van Vrije beeldende kunst. De wijze waarop de jongere als individu zijn creatief proces stuurt, evalueert en permanent bijstuurt tijdens het tot stand komen van het eindresultaat is minstens even belangrijk als het eindresultaat zelf.

De begeleiding bestaat erin dat men de jongere bijstaat bij het zelfstandig leren sturen van zijn leerproces. Een leerproces dat, in de context van deze studierichting, niet eindigt op het einde van de derde graad. Zelfs niet na het hoger onderwijs. Na zijn "schoolloopbaan" moet de jongere als volwassene in staat zijn verder richting en voortgang te geven aan zijn studie, met de beeldende problemen waarmee hij wordt geconfronteerd als uitgangspunt.

3.5 De geïntegreerde proef

De geïntegreerde proef heeft tot doel de mate waarin de jongere de beoogde algemene doelstellingen heeft verworven (alle of een deel ervan) op een synthetische en realiteitsgebonden wijze te toetsen. Deze proef moet tijdens het tweede leerjaar van de derde graad Vrije beeldende kunst gerealiseerd worden. Het concept, de opdracht en de realisatie van de proef moeten van bij het begin van dit tweede leerjaar voldoende aandacht krijgen.

De geïntegreerde proef slaat op de vakken van het fundamenteel gedeelte. In deze studierichting zijn dit: "Kunstgeschiedenis" en de vakgebieden in "Vrije beeldende kunst" (Kunstinitiatie, Vrije beeldende kunst en Waarnemingstekenen). Wanneer men een aantal andere vakken mee opneemt bij de organisatie en de realisatie van de geïntegreerde proef is dit een meerwaarde wanneer er echt integraal gewerkt wordt.

4 Leerplandoelstellingen, leerinhouden, didactische wenken en minimale materiële vereisten

4.1 Kunstinitiatie (KV Kunstinitiatie)

Elke methode om kunst te beschouwen kan in vraag gesteld worden en/of weerlegd worden. Bij de initiatie in de wereld van de kunst vertrekt men van de leerling als persoon. De jongere moet zich aangesproken voelen door beroep te doen op zijn emotioneel vermogen (affectief), op zijn vermogen tot kennen (cognitief) en op zijn gevoeligheid voor zintuiglijke indrukken (sensitief). Via waarneming, zelfwerkzaamheid, reflectie en dialoog worden deze vermogens verder ontwikkeld.

Vertrekkend van de leerplandoelstellingen en leerinhouden reikt de leraar de jongere een verscheiden affectief, cognitief en sensitief referentiekader aan. De jongere leert het eigen beeldend werk, de eigen ideeën en de beeldtaal in zijn omgeving confronteren met en plaatsen in de wereld van de kunst, cultuur, kunsttheorie en kunstbeschouwing. Namen, data, algemene historische situering en stellingen zijn een relevant hulpmiddel maar geen doel op zich. Het (kunst)historisch kader is een doelstelling voor het vak Kunstgeschiedenis.

Overleg, thematisch/vakoverschrijdend werk en gezamenlijke initiatieven van de leraren vindt regelmatig plaats. Via Kunstinitiatie kan men verbanden leggen tussen de algemene vorming en de kunstvakken, kan men een brug slaan tussen “atelier” en “theorie”.

LEERPLANDOELSTELLINGEN

De jongere

- 1 analyseert, beschrijft, ontdekt, reflecteert en verwoordt inhoudelijke, zintuiglijke en materiële (materialen, middelen en technieken) aspecten van kunstwerken.
- 2 participeert aan het kunstgebeuren en uit zijn kunstbeleving.
- 3 confronteert het eigen werk, de eigen ideeën, en de beeldtaal in de omgeving met de wereld van de actuele kunst, cultuur, kunsttheorie en -filosofie.
- 4 legt het verband tussen gemeenschappelijke aspecten van verschillende kunstvormen.

LEERINHOUDEN

Bij doelstelling 1

- In de diepte waarnemen van kunstwerken (architectuur, beeldende kunst, dans, muziek, theater, ...), kunstbeschouwing.

Bij doelstelling 2 en 3

- Inhoudelijk en vormelijk uitdiepen en in een ruimer kader plaatsen van opdrachten en realisaties uit Vrije beeldende kunst en Waarnemingstekenen.
- Kennisnemen van en ter discussie stellen van verschillende visies over kunst en vrije beeldende kunst: culturele, kunstkritische, kunstfilosofische, individuele, wereldbeschouwelijke, ...
- Participeren aan het kunstgebeuren, documentatie verzamelen/zich informeren en reflecteren over kunstzinnige thema's uit de actualiteit en de leefomgeving/-wereld.

Bij doelstelling 4

- Kennisnemen, waarnemen en toelichten van geschriften, kenmerken, visies en theorieën, vergelijken van kunststromingen en -vormen.

DIDACTISCHE WENKEN

- Het werkschrift kan een dankbaar didactisch hulpmiddel zijn.
- Studiereizen, het bezoeken van musea, tentoonstellingen, manifestaties, beurzen, ... en het bijwonen van concerten, debatten, dans-, film- en theatervoorstellingen, worden aanbevolen.
- Bij kunstinitiatie komen de leerlingen in contact met kunst en cultuur via bijvoorbeeld een thematische benadering. Het accent ligt vooral op het leren omgaan met, praten over, wegnemen van vooroordelen over en vormen en formuleren van eigen inzichten over kunst en cultuur. Door middel van multimediale technieken, dia's, video-opnames, museum- en galeriebezoeken, het lezen van boeken, kunsttijdschriften, recensies ... krijgen de leerlingen een ruim beeld van wat er zich vandaag in de wereld van de kunst voordoet.
- Kunstinitiatie bestrijkt het volledige terrein van de beeldcultuur. Leerlingen participeren via Internet, tv, games, publiciteit, videoclip actief en passief aan de hedendaagse beeldcultuur. Kunstinitiatie moet oog hebben voor deze culturele en maatschappelijke realiteit.
- Het klasgesprek is een heel belangrijk moment. De leerlingen leren op die momenten via discussies en gesprekken (soms door het schrijven van korte bedenkingen) op een gestructureerde manier ideeën formuleren over de getoonde kunstwerken, over kunst in het algemeen en over vraagstellingen die zich aandienen vanuit de praktijk.
- Het klasgesprek maakt ook deel uit van het evaluatieproces:
 - kan de leerling zich een mening vormen, argumenteren, ideeën ontwikkelen en deze verdedigen?
 - getuigen de argumenten van inzicht?
 - overstijgen de argumenten de sfeer van de louter persoonlijke appreciatie en kunnen ze gekaderd worden binnen een bredere algemene kunstcontext?.
- Kunstinitiatie is ondersteunend voor het atelierwerk en voor de GIP.

MINIMALE MATERIËLE VEREISTEN

- De waarneming is de basis van de lessen. Het leerproces wordt daarom ondersteund met tekst-, beeld- en klankmateriaal. De leraar heeft toegang tot diaprojectie, videoprojectie, klankinstallatie, projectie van materiaal uit boeken/tijdschriften, overhead en computer met dataprojector.
- Toegang tot bibliotheek/mediatheek en Internet (informatiebronnen: kunst algemeen, vrije beeldende kunst, beeldende kunst, toegepaste beeldende kunst en architectuur).
- Toegang tot tv, video en projectie van verschillende informatiebronnen.

4.2 Vrije beeldende kunst (KV Vrije beeldende vorming)

De leerplandoelstellingen en leerinhouden zijn geen strak te volgen schema maar bieden de mogelijkheid vrije beeldende kunst te omkaderen. Ze laten ruimte voor een dynamische en creatieve aanpak van de leraar, voor samenspraak tussen de leraar en de leerling, voor "een samen op zoek gaan". Het vormingsproces beoogt het ontwikkelen van een beeldende, creatieve, individuele en scheppende intelligentie. Vanuit een intuïtieve benadering en in vrijheid ontwikkelt de jongere zijn creativiteit en persoonlijkheid. Via de beeldende expressie ontwikkelt de jongere een directe relatie met zijn omgeving en het wereldgebeuren. Via het ontdekken en hanteren van technieken en materialen, via begrip van en inzicht in leert de jongere zijn ideeën en emoties visualiseren.

De doelstellingen en leerinhouden bieden de mogelijkheid tot een benadering gebonden aan de specifieke disciplines maar ook voor het verkennen en overschrijden van de grenzen van deze ateliers. Op basis van onderzoek, verkenning en experiment ontwikkelt de jongere een eigen (beeldende) taal waarin hij zich uit. Hij groeit in visueel en tactiel bewustzijn en vermogen. De jongere benadert de kunst vanuit de materiële en spirituele dimensie ervan.

De mogelijke technieken en materialen zijn zo talrijk dat elke lijst of opsomming bij voorbaat onvolledig is. Deze die in het leerplan worden opgesomd dienen dan ook als richtinggevend geïnterpreteerd te worden en niet als doel op zich. Niet alle technieken en materialen dienen aan bod te komen.

Gezien de milieuproblematiek bevelen we aan om waar mogelijk te evolueren naar milieuvriendelijke materialen (non-toxic).

LEERPLANDOELSTELLINGEN

De jongere

- 1 werkt methodisch, gestructureerd en procesmatig met aandacht voor de feedback van de/het begeleidende leraar/lerarenteam.
- 2 bestudeert de mogelijkheden van de beeldtaal in zijn scheppend werk en neemt een eigen positie in.
- 3 streeft naar samenhang van inhoud, vorm, materiaal en techniek in zijn persoonlijk en artistiek werk.
- 4 maakt voortgang door het voortdurend ter discussie stellen van en reflecteren over het eigen werk en dat van anderen.
- 5 ontwikkelt een visueel en tactiel geheugen.
- 6 beoogt een eerlijke, authentieke werkwijze.
- 7 volgt de instructies in verband met milieu, gezondheid en veiligheid op.

- 8 ontdekt, ervaart, bestudeert en verdiept zich in het picturale, de tekenkunst en het grafische.
- 9 onderzoekt en ervaart de complexiteit van het beeld via de media schilderkunst, en tekenkunst en grafiek.
- 10 ontdekt en duidt de uitdrukingskracht van het beeld via de media schilderkunst, en tekenkunst en grafische kunst.
- 11 gaat betekenisgericht om met beeld dragers, materie en techniek.
- 12 brengt kleur, vorm en grootte als te ordenen gegeven tot eenheid binnen het vlak.

- 13 ontdekt, ervaart en verdiept zich in de sculpturaliteit of driedimensionaliteit.
- 14 verwerft een sculpturale vormenschat.
- 15 ervaart de complexiteit van de vorm.
- 16 activeert zijn sculpturaal vermogen en bewustworden.
- 17 onderscheidt vormkarakters.
- 18 ontdekt en duidt de uitdrukingskracht/de expressiviteit van de vorm.
- 19 gaat betekenisgericht om met materie, gereedschap en techniek.

Uitbreiding

- 20 verkent andere oplossingen voor gestelde beeldproblemen in zijn experimenteel en creatief proces en ontdekt er de beeldende mogelijkheden van.
- 21 maakt kennis met andere media als hedendaagse kunstuiting.

LEERINHOUDEN

Methodisch, gestructureerd en procesmatig werken

- Analyseren van de opdracht, zich documenteren en studies maken.
- Het materiaal op persoonlijke wijze verwerken in relatie met de opdracht.
- Oordeelkundig en stapsgewijs realiseren van de creatie.
- Reflectie over het eigen werk en dat van anderen.

Expliciteren en hanteren van de beeldende vormeigenschappen aan de hand van begrippen zoals:

- Akkoord, beeldgrootte, beeldrichting, beeldvorm, beweging, chaos, complementair, compositie, contrast, constructie, diepte, dikte, dynamiek, evenwicht, expressief, functie, geometrie, gesloten, gevoelswaarde, grootte, harmonie, helderheid, herhaling, iconografie, impressief, intensiteit, karakter, klank, kleur, kleurmenging, kwaliteit, leegte, leesbaarheid, licht/donker, lijn, lineair, massa, materie, monoliet, nuance, open, ordening, organisch, plaatsing, planmatig, primair, reflectie, richting, ritme, ruimte, schaal, schaduw, scherpte, secundair, sfeer, spanning, statisch, structuur, symboliek, silhouet, tertiair, textuur, tint, toon, transparantie, trilling, verhouding, verzadigd, volume, vorm, warm/koud, zuiver, ...
- Beeldende middelen:
 - punt, lijn, vlak en kleur;
 - vorm en restvorm;
 - leesbaarheid;
 - beeldgebruik en standpunt, tafereel en kader.

Zijn picturaal, tekenkundig, grafisch en sculpturaal vermogen en bewustworden activeren

- In diversiteit, specificiteit en in onderlinge samenhang de rijkdom van de beeldtaal ondervinden.
- Vergelijkende studie naar de diversiteit in het werk van klasgenoten en dit werk toetsen aan voorbeelden in de kunstgeschiedenis en in het actuele kunstgebeuren.

Schilderkunst

- Het beeld in het vlak opbouwen met picturale middelen en materialen.
- Dialoog tot stand brengen tussen beeld(inhoud), middelen, technieken en materialen.
- Werkelijke vormen met picturale middelen en materialen analyseren.
- Experimenteel onderzoek met en van kleur en toonwaarden.
- Studie naar de natuur en de cultuur:
 - organische en geometrische vormen;
 - structuur en textuur;
 - taferelen en stilleven;
 - flora en fauna;
 - landschap;
 - de mens, de delen en het geheel;
 - de picturale middelen.
- Vertrekkend van de specifieke picturale hoedanigheden de uitdrukingskracht en het expressiegehalte aanvoelen, detecteren en duiden:
 - compositie en expressie;
 - kleur, tonaliteit en expressie;
 - vorm en expressie.
- Betekenisgericht aanwenden van beeldende materialen, middelen en technieken:
 - een gediversifieerd onderzoek met en van:
 - beelddragers zoals papier, karton, hout, schilderdoek, vindmaterialen, hardboard, glas, geprepareerd papier, olieverfpapier of acrylverfpapier, steen, ...;
 - dekkende, transparante en gemengde technieken en opbrengmaterie zoals acrylverf, aquarel, ecoline, inkten; gouache, houtskool, inkten, krijt, olieverf, pastel, grafiet, waterverven, ...;
 - teken- en schildergereedschappen zoals (kleur)potloden, pennen, penselen, stiften, sponsen, pennen, vingers, vindgereedschappen, ...;

Tekenkunst en grafiek

- Het beeld in het vlak opbouwen met tekenkundige en grafische middelen en materialen.
- Dialoog tot stand brengen tussen beeld(inhoud), middelen, technieken en materialen.
- Werkelijke vormen met tekenkundige en grafische middelen en materialen analyseren.
- Experimenteel onderzoek met en van kleur en toonwaarden.
- Studie naar de natuur en de cultuur:
 - organische en geometrische vormen;
 - structuur en textuur;
 - taferelen en stilleven;
 - flora en fauna;
 - landschap;
 - de mens, de delen en het geheel;
 - de tekenkundige en grafische middelen.
- Vertrekkend van de specifieke grafische hoedanigheden de uitdrukingskracht en het expressiegehalte aanvoelen, detecteren en duiden:
 - compositie en expressie;
 - kleur, tonaliteit en expressie;
 - vorm en expressie.
- Betekenisgericht aanwenden van:
 - tekenmaterialen en technieken;
 - drukmaterialen en technieken:
 - hoog-, diep-, vlak- en doordruk.

Beeldhouwkunst

- De tweedimensionale ervaring uitbreiden.
- In de ruimte richten van vlakke materialen.
- Dialoog tot stand brengen tussen vorm en ruimte.
- Werkelijke vormen in vormvlakken analyseren.
- Studie naar de natuur en cultuur:
 - vormen onderzoeken naar hun vormspanning;
 - structuren bestuderen in hun hang naar evenwicht;
 - bestuderen van de geometrie in de organismen;
 - onderzoek naar nieuwe vormen die ontstaan uit de natuurlijke beweging.
- Vertrekkend van de specifieke sculpturale hoedanigheden de uitdrukingskracht en het expressiegehalte aanvoelen, detecteren en duiden (De uitdrukking is inherent aan de vorm).
- Betekenisgericht aanwenden van beeldende materialen, middelen en technieken:
 - een gediversifieerd onderzoek met en van materie;
 - een gediversifieerd onderzoek met en van gereedschappen en technieken: verspanend, opbouwend en verbindend.

Andere media (uitbreiding)

- Fotokopie.
- Analoge en digitale fotografie.
- Scannen, digitaal tekenen, digitale beeldbewerking en print.
- Audiovisuele media.
- Interactieve, multimediale toepassingen en omgevingen.

Presentatie

- Omgaan met de ruimte als voorwaarde bij de presentatie van het werk:
 - binnen de school;
 - buiten de school (**U**).

Milieu en veiligheid

- Veiligheidsreglementering in het atelier opvolgen.
- Producten en gereedschappen in het atelier onderscheiden op basis van gebruik, de gevaren kennen en toelichten.
- Persoonlijke beschermingsmiddelen gebruiken.
- Afval verwijderen volgens afspraak.

DIDACTISCHE WENKEN

Bij methodisch, gestructureerd en procesmatig werken

- Het schetsboek/werkschrift is een onmisbaar hulpmiddel om methodisch en gestructureerd op procesmatige wijze tot een eindresultaat te komen.
- Bibliotheek, Internet, ... goed leren gebruiken.
- Het proces is even belangrijk als het resultaat.

Bij expliciteren en hanteren van de beeldende vormeigenschappen aan de hand van begrippen zoals

- Over de disciplines heen interpreteren binnen het pakket van de Vrije beeldende kunst. Waar mogelijk vakoverschrijdend werken met de algemene vakken.
- Naast het doceren ook ervaringsgericht werken.

Bij schilderkunst

- De wereld van het picturale is een uitgelezen omgeving om zich te verdiepen in kleur, compositie en tweedimensionale beeldopbouw als beeldend middel.
- De nadruk ligt op het zelf ontdekken en onderzoeken door de leerling met de nodige ruimte voor het toeval en wat zich aandient, het intuïtieve en de verbeelding, de poëzie.
- Zowel wat zich buiten het werk situeert als de beeldende middelen, materialen en technieken zijn onderwerp van studie.

Bij tekenkunst en grafiek

- De jongere ontdekt in beginsel op experimentele basis de mogelijkheden met de beschikbare materialen en technieken. In zijn groeiproces wint het inhoudelijke steeds meer aan belang.
- Tekenkunst en grafiek kunnen ook in mengvorm met andere tweedimensionale kunstuitingen zoals schilderkunst gehanteerd worden.
- De jongere moet zich niet verliezen in de keuken van de technieken. Al te ingewikkelde procédés hoeven niet in een vorming binnen secundair onderwijs.

Bij beeldhouwkunst

- Dimensiebewustwording is een langzaam proces, verbonden met de eigen innerlijke groei. Een stapsgewijze didactiek (van vlak tot ruimtelijk) is dan ook wenselijk.
- Bij het ontdekken van vormvlakken, het vinden van vlakrichtingen, zijn onze handen de meest voor de hand liggende werkinstrumenten.
- Licht is een belangrijke factor bij het opsporen van sculpturale facetten in een vorm. Zet de leerlingen er toe aan zich te verplaatsen, rekening houdend met de lichtinval. Nooit het licht verhinderen op model of werkstuk.
- Bij het observeren ook aandacht opbrengen voor de andere zintuigen en streven naar overlapping van de waarnemingsgebieden.
- In de mate van het mogelijke de levende natuur binnenhalen: flora, fauna, menselijk figuur. Jonge mensen hebben er op deze leeftijd nood aan geconfronteerd te worden met de "naakte mens" en die te bestuderen. Ook het realiseren van een zelfbeeld blijft hen fascineren.
- Zoveel als mogelijk verschillende materies aanbieden. Best zijn die ook altijd in het atelier voorhanden.
 - een gediversifieerd onderzoek met en van materie:
 - droge en natte materie zoals klei, gips, ...;
 - harde en zachte materie zoals was, karton, hout, steen, metaal, ...;
 - ...

- Een gediversifieerd onderzoek met en van gereedschappen:
 - verspanende gereedschappen zoals houtbeitels (recht en guts), steenbeitels (vlak en getand), vijlen, raspen, slijpschijf, schaaf, ...;
 - opbouwgereedschappen zoals hamers (in verschillende gewichten), spatels, ...;
 - verbindingsgereedschappen zoals lasapparaat, opwarmingstoestel voor was, ...
- Een gediversifieerd onderzoek met en van technieken:
 - verspanende technieken zoals kappen, zagen, raspen, vijlen, schuren, ...;
 - opbouwtechnieken zoals boetseren, assembleren, gieten, ...;
 - verbindingstechnieken zoals binden, lassen, timmeren, verlijmen, ...
- Hanteren van beeldhouwkundige technieken met als doel inhouden op een artistiek kwalitatieve ruimtelijke wijze in beeld te brengen. Deze beeldhouwkundige technieken kunnen ruim en vrij gehanteerd worden: boetseren, houwen, hakken, samenvoegen van bestaande materialen (ready mades), zijn allerlei wijzen om beeldend met vorm, massa, volume en ruimte om te gaan.
- Het object in de ruimte, zijn plaats, de installatie, het contextuele, de publieke ruimte, het bewegend beeld, de levende sculptuur zijn allen aspecten die onderzocht en geëxperimenteerd kunnen worden.

Bij andere media

Andere media beschouwen als een mogelijke keuze om zich kunstzinnig mee uit te drukken en niet als doel op zich. Men kan ze als autonoom expressiemiddel hanteren, bij de voorbereiding van het vrij beeldend werk of men kan ze integreren in het vrij beeldend werk.

Bij presentatie

- De presentatie van een beeldend werk is een belangrijk deel van een geslaagde opdracht. De jongere kan dit zowel verbaal presenteren bij een evaluatie als voorstellen in de ruimte van de school.
- Bestuderen hoe kunstenaars hiermee omgaan (zie Kunstininitiatie en tentoonstellingbezoek).

MINIMALE MATERIËLE VEREISTEN VRIJE BEELDENDE KUNST

- Toegang tot fotokopieerapparaat, bibliotheek/mediatheek en Internet.

Schilderkunst

- Een atelier met bij voorkeur van hooguit invallend licht en goede verluchting. Witte wanden om het invallend licht optimaal te benutten en om er werkstukken tegen te profileren. Er kan zowel aan schildersezels met bijzet (mengtafel) als aan werktafel gewerkt worden op diverse formaten.
- Studieverf van degelijke kwaliteit en in voldoende mate.
- Opbergruimte.
- Stromend water, spoelbak, mogelijkheid tot selectieve verwijdering.

Tekenkunst en grafiek

- Atelier uitgerust voor tekenkunst en grafiek.
- Opbergkasten en ladekast voor papier.
- Drukapparatuur, toebehoren en verbruiksproducten.
- Stromend water, spoelbak, mogelijkheid tot selectieve verwijdering.

Beeldhouwkunst

- Een gemakkelijk te bereiken lokaal (aanbrengen van soms zware, omvangrijke materialen).
- Een werkruimte met bij voorkeur van hooguit invallend licht. Witte wanden om het invallend licht optimaal te benutten en om er vormen tegen te profileren.
- Beschikken over een voorraad klei en grote plastic tonnen waarin de droog geworden klei weer vochtig gemaakt wordt.
- Sokkels van verschillende groottes en verhoudingen, gemonteerd op wielen. Enkele werktafels met bankschroef en rekken.
- Stevige muurbanken waarop inspirerende vormen kunnen geplaatst worden.
- Waterbakken met de gepaste afvoer, eventueel overloopbak.

4.3 Waarnemingstekenen (KV Waarnemingstekenen)

Tekenen is een primaire en universele vorm van communicatie, het is een dialoog met de ruimte. Door de ruimte op analytische, abstraherende en structurele wijze te bestuderen leert de leerling zich op authentieke wijze uitdrukken. Hij hanteert hiervoor specifieke materialen en technieken, ontdekt via een eigen schriftuur de samenhang tussen inhoud en vormgeving, ontwikkelt zijn visueel, sensitief en tactiel bewustzijn en vermogen, geeft richting en voortgang aan zijn persoonlijk leerproces.

De waarneming is een breed werkterrein. Bij het tekenen naar waarneming kan men vertrekken van de studie van de "uitwendige" wereld, stilstaande studieobjecten en tekenen naar beweging kunnen aan bod komen. Men kan tekenen naar directe observatie en vanuit het geheugen. Bepaalde aspecten zoals licht, lijn, compositie, werking, constructie, materiaal, techniek, het globale, het detail, ... kunnen bronnen van inspiratie en studie zijn. Men kan bij het tekenen overdrachtelijke kennis en vaardigheden opnemen en/of een eigen schriftuur ontwikkelen.

De tekening naar waarneming kan beschouwd worden als een artistiek product op zich en/of ondersteunend zijn bij de specifieke beeldende werkzaamheden in de context van de studierichting.

Overleg, thematisch/vakoverschrijdend werk en gezamenlijke initiatieven van de leraren vinden regelmatig plaats.

LEERPLANDOELSTELLINGEN

De jongere

- 1 visualiseert het waarnemingsveld met een brede waaier beeldende materialen, middelen en technieken.
- 2 analyseert alle facetten die de verschijningsvorm van een studieobject bepalen.
- 3 heeft inzicht in vorm, werking en constructie van de zichtbare werkelijkheid.
- 4 heeft inzicht in de eigenheid van geometrische en organische vormen.
- 5 hanteert een gelaagde, analyserende en onderzoekende tekentaal.
- 6 ziet (visuele) en tekent (tactiele) op gecoördineerde wijze.
- 7 wendt de verworven kennis, vaardigheden en attitudes aan in de eigen beeldtaal en in het geheel van de vorming.

LEERINHOUDEN

Een gediversifieerd aanbod uit studieobjecten

- Menselijk figuur, portret, naaktstudie, ...;
- Fauna en flora;
- Objecten: stilleven, replica, ...;
- Omgeving: interieur, straatbeeld, stadsbeeld, landschap, architectuur, exterieur, ...
- Document: historisch materiaal, foto's, tijdschrift, boeken, ...

Gericht waarnemen en tekenmethodes toepassen

Een gediversifieerde keuze uit

- Analyserend tekenen.
- Blindcontourtekenen.
- Contourtekenen.
- Gemodificeerd contourtekenen.
- Meten en schatten (grootste hoogte/grootste breedte, afstanden, assen, ...).
- Snelschetsen.
- Tekenen van positieve en negatieve ruimte.
- Toontekenen.

Beeldende materialen

Gediversifieerd gebruik van dragers met verschillende textuur en formaat

- Papier, karton, doek, geprepareerd papier, ...

Gediversifieerd gebruik van tekenmaterialen en –instrumenten

- Houtskool, grafietpoeder.
- Inkten (tekeninkt, schrijfinkt, diverse kleuren, bister, ...).
- Krijt (vet, droog en oplosbaar in water).
- Pennen (profielpen, ballonpen, rietpen, balpen, mechanische pen, zelf gemaakte pen, ...).
- Penselen (puntpenseel, Japans penseel, ...).
- Borstels.
- Potloden (grafietstift, conté, kleurpotloden, negro potlood,...).
- Stiften (viltstift, lay-outmarker, ...).
- Verf (gouache, aquarel, acryl, olieverf, ...).

Gediversifieerd aanbod uit infrastructurele invalshoeken

- Tekenezel, tekentafel, schetsplank, tafel, stoel, kruk, attributen (doeken, panelen, meubilair, verlichtings-elementen, ...).

Beeldende middelen

- Compositie, organisatie, ordening.
- Verhouding.
- Vorm- en vormweergave.
- Lijnvoering.
- Plasticiteit.
- Ruimte, ruimtewerking, volume.
- Perspectief.
- Structuur, textuur, materiaalweergave.
- Licht – donker.
- Toon- en grijswaarde.
- Kleur.
- Contrast.
- Beweging.
- Constructie en werking.

Beeldende technieken

- Alle teken-, schilder-, druk-, kopieer-, en schetstechnieken, kalligrafie en collagetechnieken, die kunnen dienen tot het observeren, bestuderen en weergeven van een studieobject.

DIDACTISCHE WENKEN

- Studies (langere tijdsduur) en schetsen (kortere tijdsduur) worden met verschillende materialen en in verschillende technieken gemaakt. Men heeft zowel aandacht voor diversiteit als voor diepgang. De materialen en technieken hoeven niet steeds door de leraar bepaald te worden.
- De atelieropdrachten en taken worden zowel als integrale opdrachten als in de context van waarnemingstekeningen geformuleerd.
- De leerlingen zijn in het bezit van een werkmap/schetsboek die steeds kan geconsulteerd worden en waarin alle tekeningen, schetsen, taken, modellen worden bewaard.

MINIMALE MATERIËLE VEREISTEN

- Atelier uitgerust met in de hoogte verstelbare tekentafels en schildersezels.
- Opbergkasten en ladekast voor papier.
- Mogelijkheid om werk te presenteren.
- Didactisch schetsmateriaal (o.a. voor perspectief en stilleven).
- Goede algemene verlichting en spotlichtbronnen om objecten te belichten.
- Accommodatie voor poseren (omkleedplaats, verwarmingselement).
- Stromend water en wastafel.

5 Evaluatie

5.1.1 Evalueren conform de visie op onderwijs

Evaluatie is niet alleen kennisgericht. Het ontwikkelen van leerstrategieën, van algemene en specifieke attitudes en de groei naar **actief leren** krijgen een centrale plaats in het leerproces. Hierbij neemt de leraar naast vakdeskundige de rol op van **mentor**, die de leerling kansen biedt en methodieken aanreikt om voorkennis te gebruiken, om nieuwe elementen te begrijpen en te integreren.

Evaluatie is een onderdeel van de leeractiviteit van leerlingen en vindt bijgevolg niet alleen plaats op het einde van een leerproces of op het einde van een onderwijsperiode. Evaluatie maakt integraal deel uit van het leerproces en is dus geen doel op zich.

Evaluëren is noodzakelijk om **feedback** te geven aan de leerling en de leraar.

- Door rekening te houden met de vaststellingen gemaakt tijdens de evaluatie kan de leerling zijn **leren optimaliseren**.
- De leraar kan uit evaluatiegegevens informatie halen voor **bijsturing** van zijn **didactisch handelen**.

Behalve het bijsturen van het leerproces en/of het onderwijsproces is een evaluatie ook noodzakelijk om andere **toekomstgerichte beslissingen** te ondersteunen zoals oriënteren en delibereren. Wanneer hierbij rekening gehouden wordt met de mogelijkheden van de leerling, dan staat ook hier **de groei van de leerling centraal**.

Evaluatie wordt zo een **continu proces** dat optimaal en motiverend verloopt in **stress- en sanctiearme** omstandigheden.

5.1.2 Hoe evalueren?

5.1.2.1 De leerling centraal

Bij evaluatie staat steeds de **groei van de leerling centraal**. De te verwerven kennis, vaardigheden en attitudes worden bepaald door de leerplandoelstellingen.

Uit het voorgaande volgt dat de leraar zich bevraagt over de keuze van de evaluatievormen. Het gaat niet op dat men tijdens de leerfase het **leerproces** benadrukt, maar dat men finaal alleen het **leerproduct** evalueert. Zowel proces als product moeten hun plaats krijgen in de beoordeling. De literatuur noemt die samenhang tussen proces- en productevaluatie **assessment**.

Een goede evaluatie moet gespreid zijn in de tijd en moet voldoen aan criteria van doelmatigheid en billijkheid.

- Een **doelmatige evaluatie** moet aan de volgende aspecten beantwoorden: **validiteit, betrouwbaarheid** en **efficiëntie**.
- Men kan spreken van een **billijke evaluatie** indien er sprake is van **objectiviteit, doorzichtigheid en normering**.

Bij assessment nemen de actoren van het **evaluatieproces** een anderen plaats in. De meest gebruikte vormen zijn **zelfevaluatie, co-evaluatie** en **peerevaluatie**.

- **Peerevaluatie (leerling-leerling):**
Bij peerevaluatie beoordelen de leerlingen elkaar.
- **Co-evaluatie of collaboratieve evaluatie (leerling-leraar):**
Bij co-evaluatie creëert men een evaluerende dialoog tussen de leraar en de leerling(en).
- **Zelfevaluatie (leerling):**
Hierbij evalueert de leerling zichzelf.

5.1.2.2 Rapportering

Wanneer we willen ingrijpen op het leerproces is de **rapportering, de duiding en de toelichting** van de evaluatie belangrijk. Indien men zich na een evaluatie enkel beperkt tot het meedelen van cijfers krijgt de leerling weinig adequate feedback. In de rapportering kunnen de sterke en de zwakke punten van de leerling weergegeven worden. Eventuele adviezen voor het verdere leerproces kunnen ook aan bod komen.

5.1.2.3 Aandachtpunten bij Vrije beeldende kunst

Daar de begeleiding er hoofdzakelijk uit bestaat de jongere te ondersteunen bij het zelfstandig leren sturen van zijn leerproces dient er bij de evaluatie veel aandacht te gaan naar **permanente evaluatie**.

Zelfevaluatie maakt deel uit van het creatieproces. Bij de zelfevaluatie dient de leerling eigen inzichten en vorderingen te confronteren met het werk van andere leerlingen uit de groep om op deze wijze tot een brede reflectie over eigen inzet, talenten en resultaten te komen. Het **ateliergesprek** is hiervoor het uitgelezen instrument. Tijdens het ateliergesprek worden de opdrachten aangebracht maar worden eveneens de individuele en collectieve vorderingen getoetst aan de mening van medeleerlingen, de groep, de leraar, anderen. De leerling wordt tijdens het ateliergesprek gestimuleerd om een gefundeerde mening over het eigen werk en dat van anderen te formuleren.

Via de **globale eindbeoordeling** beoordeelt men of de doelstellingen van de studierichting bereikt zijn. Men moet met een bepaalde zekerheid uitspraak kunnen doen over het feit of de jongere klaar is de volgende stap te zetten. Aangezien het profiel van deze studierichting erop gericht is dat de leerling doorstroomt naar een bacheloropleiding in het studiegebied Audiovisuele en beeldende kunsten van het Hoger onderwijs kan de eindbeoordeling ook oriënterende adviezen bevatten naar verdere studies.

6 Leerplanwerking

Leerplannen van het VVKSO zijn het werk van leerplancommissies, waarin begeleiders, leraren en eventueel externe deskundigen samenwerken.

Op het voorliggende leerplan kunt u als leraar reageren en uw opmerkingen, zowel positief als negatief, aan de leerplancommissie meedelen via e-mail (leerplannen@vsko.be) of per brief (Dienst Leerplannen VVKSO, Guimardstraat 1 te 1040 Brussel).

Vergeet niet te vermelden over welk leerplan u schrijft: vak, studierichting, graad, Licapnummer.

Langs diezelfde weg kan u zich ook aanmelden om lid te worden van een leerplancommissie.

Dit leerplan kwam tot stand met de medewerking van:

- Adelin De Craene, Technisch Instituut Heilige Familie, Brugge;
- Guy Stas, Kunstschool, Genk;
- Ingrid Van Tilburg, Kunsthumaniora Sint-Lucas, Gent;
- Lucas Vandeghinste, Vrij Technisch Instituut 3, Kortrijk;
- Nicolaas Demoen, Sint-Lucas Kunstsecundair, Antwerpen;
- Pat Wouters, Instituut Sint-Maria, Antwerpen;
- Paul Sarens, Sint-Lukas Kunsthumaniora, Schaarbeek;

7 Bibliografie

- Art and the Artifact. Thames & Hudson, 2001.
- Art at the turn of the Millenium. Tashen, 2000.
- **BARCSAY, J.**, Anatomie voor de kunstenaar. De Bilt, Cantecleer, 1978.
- **BARTHES, R.**, Het rijk van de tekens. Amsterdam, Duizend en één, 1987.
- **BEAUMONT, M.**, Tekst in beeld – Toepassingen met vorm en kleur. De Bilt, Cantecleer, 1988.
- **BELJON, J. J.**, Open ogen, grondbeginselen van de vormgeving. Amsterdam, Arbeiderspers, 1987.
- **BELJON, J. J.**, Zo doe je dat. Amsterdam, Arbeiderspers, 1976.
- **BIEDERMAN, H.**, Prisma van de symbolen. Amsterdam, Het Spectrum, 1991, 469 blz.
- **BOITEN, I.**, Publieke kunst. NAI uitgevers.
- **BORCHERT, H.**, Tekenen van mensen in beweging. Rijswijk, Elmar Creatief, 1985.
- **BOULEAU, C.**, Charpentres. La géométrie secrète des peintres.. Editions du Seuil, 1963, ISBN 2.02.002926.X.
- **BROOKS, M.**, Tekenen met kinderen (ook voor volwassenen). Baarn, Brigot, 1986.
- **CONSTANCE, D.**, Moeiteloos modeltekenen. Librero Nederland bv., 1993, ISBN 9072267141, NUGI 440/CIP.
- **BUDDEMEIJER, M., e.a.**, Grafische technieken. Utrecht, Teleac, 1985, ISBN .90 6533 087 9.
- **BUDDEMEIJER, M.**, Tekenen met schilderen. Utrecht, Teleac, 1986.
- **CASSIMAN, B.**, Het sublieme gemis. Antwerpen 93, Ludion.
- **CHEVALIER, T.**, Meisje met de parel. Amsterdam, Zilver Pockets, 2001, ISBN .90 417 60245.
- **CUMMING, R.**, Een andere kijk op kunst. Ontdek de symboliek van 's werelds mooiste schilderijen. Deltas, 1995, 104 blz.
- **DE BROUWER, V.**, Vorm en kleur: het activeren van creatieve expressie. Wageningen, Zomer en Keuning, 1968.
- **DEMPSEY, A.**, Encyclopedie van de moderne kunst. Stijlen, scholen, stromingen. Zwolle, Uitgeverij Waanders, 2002, 304 blz.
- **DE DEYGERE, R., e.a.**, Kunst & Co. Uitgeverij Pelckmans, Kapellen, 2004, 175 blz. + CD-ROM.
- **DE DUVE, T.**, "Kijk" 100 jaar hedendaagse kunst. Ludion, 2000.
- **DE LAROUSSE**, Encyclopedie van schilder- en beeldhouwkunst begrijpen door lezen en kijken. 2 delen, Hasselt, HeideLand - Orbis.
- **DE VISSER, A.**, Hardop kijken. Nijmegen, Sun, 1986, 1986, ISBN 90-6168-251-7.
- **DE VISSER, A.**, Kunst met voetnoten. Nijmegen, Sun, 1989, ISBN 90-6168-301-7.
- **DENOOREY, e.a.**, Gaades gids voor de grafisch werktekenaar. Houten, Gaade, 1983.
- **DOERNER, M.**, Schilderkunst, materiaal en techniek. Amerongen, Gaade, 1981.
- **DUBY, G., e.a.**, Sculpture from Antiquity tot the Present Day. Keulen, Taschen, 1996, 1151 blz.
- **EDWARDS, B.**, Leer tekenen. Bigot & Van Rossum, 1983.
- **FENTISE**, Textiele werkvormen in de praktijk. Deel 1, De Bilt, Cantecleer, 1979.
- **FENTISE**, Textiele werkvormen in de praktijk. Deel 2, De Bilt, Cantecleer, 1981.
- **FERRARI, S.**, Kunst van de twintigste eeuw. Stromingen, kunstenaars en gebeurtenissen die de kunst van de twintigste eeuw bepaald hebben. Baarn, Tirion, 2000, 191 blz.
- **GAIR, R.**, De toonwaarde in uw schilderij. Gaade, 1988.
- **GERRITSE, A.**, Beginselen van de beeldende vorming. De Bilt, Cantecleer, 1977.
- **GERRITS, F.**, Het tekenonderwijs in de praktijk. De Bilt, Cantecleer, 1975.
- **GERRITSEN**, Evolutie van kleurenleer. Westland/Schoten, Cantecleer, 1982.
- **GOMBRICH, H.**, Eeuwige schoonheid. Houten, Gaade/Unieboek, 1996, 688 blz.
- **GOMBRICH, H.**, Kunst en illusie. Antwerpen, Standaard, 1964.
- **GORIS, W.**, Aquareltechnieken. (Talens), Apeldoorn, Cantecleer, 1968.
- **GOTTMER, B.**, Vijftiende eeuw Europese kunst. Brugge, Orion, 1980.
- **GUASCH, G., ASUNCIO'N, J.**, Vorm in de schilderkunst. Cantecleer, 2004.
- **HUGHES, R.**, De schok van het nieuwe. Kunst in het tijdperk van verandering. Utrecht, Veen-Leuven, Davidsfonds, 1981.
- **HUGHES, R.**, Kritisch in vredesnaam kritisch. Balans, 1990.
- **ITTEN, J.**, Beeldende kunst in beeld. De Bilt, Cantecleer, 1990, ISBN 90-213-0550x.
- **ITTEN, J.**, Beeldende vormleer. De Bilt, Cantecleer, 1982.
- **ITTEN, J.**, Kleurenleer. De Bilt, Cantecleer, 1970.
- **ITTEN, J.**, Kunst en kleur. Ravensburg, Cantecleer, 1961.

- **KAMPELIS, R.**, Experimenteel tekenen. De Bilt, Canteleer, 1982.
- **KANDINSKY, W.**, Lessen aan het Bauhaus. De Bilt, Canteleer, 1983.
- **KATILIEN, C.**, Schilderen volgens plan. De Bilt, Canteleer, 1990.
- **KLEIN, N.**, No Logo. Rotterdam, Lemniscaat, 2002, ISBN 90 5637 388 9.
- **KWANT, R.C.**, Mens en expressie. Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1968, ISBN 90 274 5067 6.
- **LE CLEZIO J-M.**, Diego en Frida. Breda, De Geus, 1997, ISBN 90 5226 384 1.
- **LEINZ, G.**, Moderne kunst zien en begrijpen. Maarssenbroek, Trendboek, 1987.
- **LIVINGSTONE, J.**, The art of R. Diebenkorn. California, Whitney.
- **LUCIE-SMITH, E., e.a.**, Beeldende kunst in de 20ste eeuw. Keulen, Konemann, 1999, 400 blz.
- Morandi. Electa, 1990.
- **MANGUEL A**, Kunstlezen. Over het kijken naar beeldende kunst. Amsterdam, Ambo, 2002, 353 blz.
- **MATYLA C. GHYKA**, Le Nombre d'Or. Editions Gallimard, 1959.
- **MERLEAU-PONTY**, Voorwoord tot de Fenomenologie van de Waarneming. Baarn, Het wereldvenster, Dixit, 1977, ISBN 90 293 9601 6.
- **PAULIN, J., e.a.**, Beeldende kunst, begrippen en lexicon. Brugge, Orion, 1970.
- **PAWSON, J., e.a.**, Beeldende kunst, begrippen en lexicon. Brugge, Orion, 1970.
- Minimum. Phaidon, 2001.
- **REID, C.**, Model in aquarel. De Bilt, Canteleer, 1986.
- **REID, C.**, Portrait in aquarel. De Bilt, Canteleer, 1986.
- **RUBBEN, W.**, Primitivism in 20th century Art. vol. I, II, New York, The Museum of Modern Art, 1984.
- **RUBBEN, W.**, Primitivism in 20th century Art. vol. I, II, New York, The Museum of Modern Art, 1984.
- **RUHRBERG, K., e.a.**, Kunst van de 20ste eeuw. Schilderkunst, beeldhouwkunst, nieuwe media, fotografie. Keulen, Taschen, 1999 (paperback: 2005).
- **SCHNEIDER, N.**, Portretschilderkunst. Keulen, Taschen, 2002.
- **SHONE, R.**, The art of Bloomsbury. Tate, 1999.
- **STADLER, W.**, De beeldhouwkunst. Geschiedenis en ontwikkeling van de beeldhouwkunst in Europa van prehistorie tot de 21^e eeuw. Lisse, Rebo, 1999, 200 blz.
- Trouble Spot Painting. MUHKA.
- **TRITTEN, G.**, Education par la forme et la couleur. Deurne, Delta Plantijn, 1969.
- **TUCKER, W.**, De taal van de beeldhouwkunst. Uitgeverij SUN, 1999, ISBN 90-6168-6377.
- **URSPRUNG, Ph.**, Natural History. Herzog & De Meuron, uitgever: Lars Müller.
- **VANBERGEN, J.**, Voorstelling en betekenis. Theorie van de kunsthistorische interpretatie. Assen, Van Gorcum, 1986.
- **VAN HAESENBROUCK, M.**, Een kijk op kunst. De Boeck, 2004.
- **VAN SANTEN, K.**, Doen en zien. Gaade, 1969.
- **VERSTOCKT, M.**, De genesis van de vorm. Imschoot uitgevers, 1992, ISBN 90-72191-70-6.
- **WERTHEIM, M.**, De hemelpoort van cyberspace (Een geschiedenis van de ruimte van Dante tot Internet). Amsterdam, Anthos, 2000, ISBN 90 414 0239 X.

Reeksen

- Dover Collection, Dover Publications, Inc., New York.
- Geschiedenis van de schilderkunst, 27 delen, Het Spectrum, Utrecht.
- Privé-domein, Arbeiderspers, Amsterdam.
- World of Art, Thames and Hudson.
- Reeksen van de uitgeverijen Taschen, Boeken Diogenes, Deurne. Könemann. Atrium/Terrail.

Websites

- www.cultuurnetwerk.nl/weblinks (bevat heel wat verwijzingen naar allerlei interessante websites over kunst).
- **CASSEE, E.**, Kunst op het web, Van Holkema en Warendorf, Houten, 2002, 191 blz.